

De Grote gele kwikstaart in Nederland

door Fred Hustings en Robert Kwak

Samen met de Waterspreeuw is de Grote gele kwikstaart de enige vogelsoort die strikt is gebonden aan heldere, snelstromende beeklopen. Hoewel de Waterspreeuw in de ons omringende landen een gewone broedvogel is, behoort een broedgeval in Nederland tot de uitzonderingen. Anders is het met de Grote gele kwikstaart, die reeds geruime tijd als broedvogel in het uiterste oosten en zuiden van ons land is aan te treffen.

Door de zeer specifieke milieueisen van deze kwikstaart is het lot van deze soort als broedvogel nauw verbonden met de toestand van de natuurlijke beken in ons land.

Verspreiding als broedvogel in Nederland

De Grote gele kwikstaart broedt in ieder geval sinds het begin van de twintigste eeuw in Nederland, maar heeft zich hier misschien al aan het eind van de vorige eeuw gevestigd. Tegenstrijdige literatuuropgaven maken het moeilijk te achterhalen wanneer de vestiging precies plaatsvond. Zeker is wel, dat de vestiging in Nederland een onderdeel was van een expansie in Noordwest-Europa waarbij landen als Denemarken (1923), Noorwegen (1919) en Zweden (1916) gekoloniseerd werden (resp. DYBBRO 1976, HAFTORN 1971, SVERIGES ORNITOLOGISKA FÖRENING 1978). Deze expansie hing vermoedelijk samen met het milde winterweer in de eerste decennia van deze eeuw. Het eerste uitgebreide overzicht omtrent de verspreiding in Nederland vinden we bij HAVERSCHMIDT (1940). Het meest recente overzicht werd gegeven door KWAK c.s. (in TEIXEIRA 1979). In figuur 1 wordt de verspreiding per atlasblok weergegeven, gebaseerd op de SOVON-gegevens uit 1973-77, met aanvullingen uit de jaren 1978-81. De verspreidingskaart laat zien dat het merendeel van de broedparen voorkomt in Twente, de Achterhoek en Zuid-Limburg. In het oosten en zuiden van het land komen verspreid nog wat broedplaatsen voor, die voor het merendeel onregelmatig bezet zijn. Bij vergelijking van de recente gegevens met de verspreiding zoals die door HAVERSCHMIDT (1940) werd beschreven moet worden geconstateerd dat de verspreiding in de jaren dertig vermoedelijk wat ruimer was, zeker wanneer we rekening houden met het feit dat het aantal waarnemers toen veel kleiner was dan thans. HAVERSCHMIDT noemt immers een aantal broedplaatsen waar in recente tijd geen broedgeval kon worden geconstateerd (Elspeet, Apeldoorn, Vaassen, Groningen, Vrijhoeve-Kapelle en Tongelre). Factoren die van invloed kunnen zijn geweest op de inkrimping van het broedareaal zijn:

– het frequenter optreden van strenge winters na 1940

- toenemende watervervuiling
- kanalisatie van natuurlijke beeklopen

Zeer recent, vanaf het midden van de zeventiger jaren, is er weer sprake van enige areaaluitbreiding. Zo werden na het afsluiten van het Atlas-project verschillende nieuwe atlasblokken bezet en nam het aantal broedparen in Nederland toe van 110-125 in 1975 tot 150-175 paar in 1978.

In een tweetal belangrijke broedgebieden werd het verloop van het broedbestand gedurende een aantal jaren gevolgd: in de Achterhoek van 1975-1980 en in Zuid-Limburg van 1975-1981. De resultaten zijn te zien in figuur 2. Uit deze figuur valt af te leiden dat de strenge winter

Fig. 1. Verspreiding van de Grote gele kwikstaart in Nederland (1973-'81). Weergegeven is het maximum aantal paren per 5 × 5 km blok.

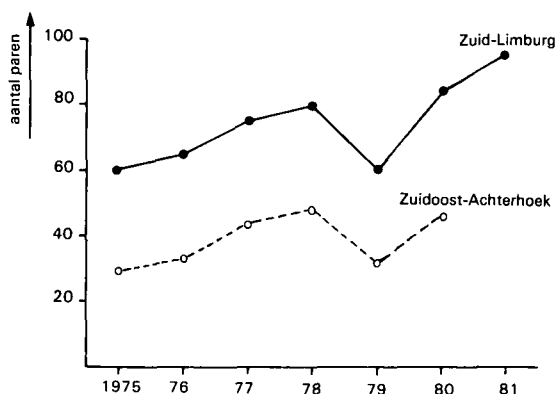

Fig. 2. Aantal broedparen in de twee belangrijkste broedgebieden.

1978/79 zorgde voor een kortstondige onderbreking van de bestandstoename. De achteruitgang die na deze winter werd geconstateerd bedroeg in de Achterhoek 33% en in Zuid-Limburg 25%. In de Belgische Ardennen bedroeg de achteruitgang 18% (LIEDEKERKE 1980). Reeds het tweede broedseizoen na de strenge winter bleek het broedbestand zich alweer hersteld te hebben. In Zuid-Limburg lag het aantal broedparen in 1981 al weer duidelijk hoger dan in 1978. Op grond hiervan en op grond van globale informatie over de situatie elders in Nederland lijkt een schatting van het landelijk broedbestand voor 1981 van ten minste 170-200 paar gerechtvaardigd. De toename van het aantal broedparen zoals deze in de twee telgebieden werd geconstateerd manifesteerde zich op twee manieren:

- de dichtheden langs de reeds bezette beken namen toe
- nieuwe broedgebieden werden bezet.

De recente toename kan in verband worden gebracht met de zachte winters van de jaren zeventig en plaatselijk, met name in Zuid-Limburg en Twente, met de vermindering van de watervervuiling door het in gebruik nemen van waterzuiveringsinstallaties. De toename manifesteert zich ook elders in Noordwest-Europa, o.a. in Zweden (SVERIGES ORNITOLOGISKA FÖRENING 1978).

Milieu-eisen in het broedseizoen

Over het algemeen bewoont de Grote gele kwikstaart een zeer karakteristiek milieu, te weten niet te smalle natuurlijke beeklopen met onvervuild snelstromend water. Zowel in de Achterhoek als in Zuid-Limburg werd een gemiddelde dichtheid van 0,8 territoria per kilometer beek geconstateerd. In dit milieu vindt de soort voldoende fourageermogelijkheden langs slikranden, kiezelstranden en keien en er is voldoende nestgelegenheid in

schaars begroeide brokkelige oevers. Vaak wordt ook gebruik gemaakt van half-open kunstmatige nestgelegenheid, met name nissen onder bruggetjes. Bij onderzoek in de Achterhoek werd een opmerkelijk verschil geconstateerd in de kans van slagen van nesten op natuurlijke plaatsen en nesten op kunstmatige plaatsen: in oevers aangelegde nesten behaalden slechts een succespercentage van 23%, terwijl nesten aan of onder bruggen, aan huizen of in nestkasten voor 70% succesvol waren (KWAK 1979). Vermoedelijk heeft het geringe nestsucces op natuurlijke nestplaatsen te maken met vanaf de grond opererende predatoren, met name de Woelrat. Zo bleken nesten die hoger in de oever gelegen waren succesvoller te zijn dan lager gelegen nesten. Gezien de eisen die de Grote gele kwikstaart stelt aan zijn milieu zal het duidelijk zijn dat de soort verdwijnt wanneer beken worden genormaliseerd of het water vervuild raakt. Ook het verlies aan broedplaatsen door het moderniseren van bruggetjes is fnuikend. Plaatselijk kan men door het ophangen van nestkasten enig succes boeken. Deze dienen half-open te zijn en op een donkere plaats onder een brug te worden opgehangen.

Het voorkomen buiten de broedtijd

Nadat de jongen zijn uitgevlogen blijven ze nog enige tijd in de buurt van het nest. Ongeveer drie weken na het uitvliegen beginnen ze ongericht te zwerven. Aangezien de Grote gele kwikstaart al vroeg in het jaar broedt, betekent dit dat men al eind mei jonge Grote gele kwikstaarten kan zien op plaatsen waar ze niet broeden. Vanaf begin juli kan men langs beken in de broedgebieden die goede fourageermogelijkheden bieden kleine concentraties zien, soms enkele tientallen exemplaren per kilometer beek. Het betreft dan broedvogels en jonge vogels uit de omgeving die hun rui doormaken. De telresultaten van de Ravenhorst te Winterswijk (figuur 3a) kunnen als illustratie dienen. Geleidelijk aan kan de soort nu ook buiten de broedbiotopen worden gezien, soms op geheel afwijkende plaatsen: flatgebouwen in de stad, zandpaden of onverharde wegen in bosgebieden, weilanden enz. (zie telresultaten Hilgelo en Groenlosche Slinge te Winterswijk, figuur 3b en c). Echte trek treedt pas op wanneer de slagpennen zijn geruid. Bij de Nederlandse vogels is dit vanaf half september het geval (KWAK 1979). De najaars-trek werd onder andere bestudeerd op een tweetal trektelposten: de Beurzerbeek te Winterswijk (1977-1980) en de Kunderberg te Voerendaal (1977-1981). Op beide posten werden trektellingen gedaan die telkens duurden van een half uur

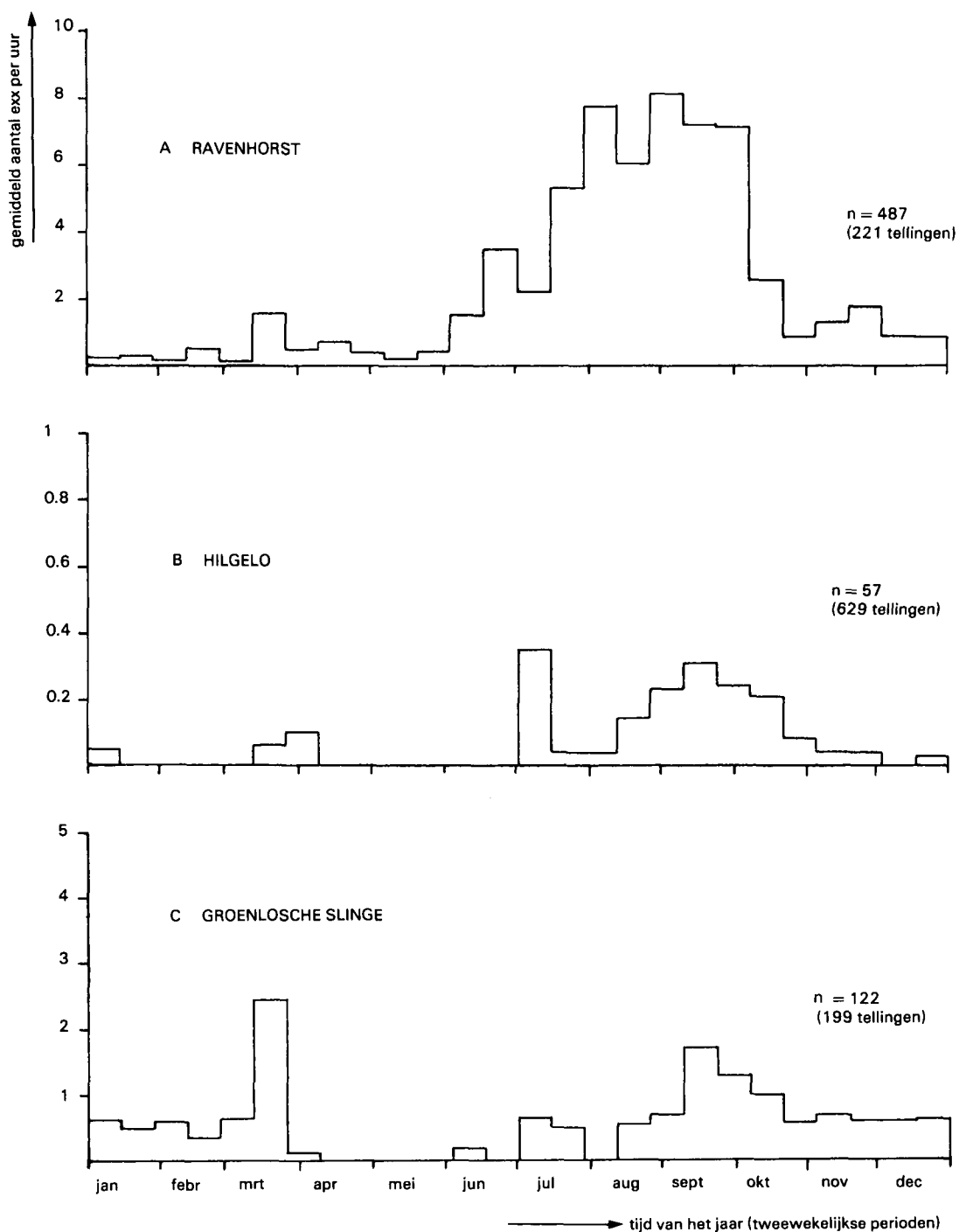

fig. 3. Resultaten van tellingen van pleisterende Grote gele kwikstaarten in een drietal gebieden in Winterswijk:

Ravenhorst – broedgebied

Hilgelo – niet broedgebied (zandzuiggat, 20 ha)

Groenlosche Slinge – niet broedgebied (gekanaliseerde beekloop, 5.6 km)

Grote gele kwikstaart (Foto: Jos Korenromp)

voor zonsopkomst tot twee uur er na (uitzondering 1977: van zonsopkomst tot twee uur er na). Het aantal uren per week is af te lezen uit tabel 1.

Tabel 1

Verdeling van het aantal teluren op een tweetal trektelposten gelegen in de achterhoek (Winterswijk) en Zuid-Limburg (Voerendaal).

week	Voerendaal	Winterswijk
26- 6/ 1- 7	—	5
2- 7/ 8- 7	—	17,5
9- 7/15- 7	—	19,3
16- 7/22- 7	—	24,3
23- 7/29- 7	—	27,5
30- 7/ 5- 8	35	32,5
6- 8/12- 8	42,5	25
13- 8/19- 8	42,5	30
20- 8/26- 8	35	37,5
27- 8/ 2- 9	42,5	35
3- 9/ 9- 9	42	35
10- 9/16- 9	37	45
17- 9/23- 9	37	44,6
24- 9/30- 9	39,5	44,4
1-10/ 7-10	42	48,5
8-10/14-10	52	42,4
15-10/21-10	34,5	57,2
22-10/28-10	42	56,5
29-10/ 4-11	39,5	33,8
5-11/11-11	21,5	23,5
12-11/18-11	9,5	25,3
19-11/25-11	12,5	20
26-11/ 2-12	5	14,2
totaal	611,5	744

In figuur 4 is het gemiddelde aantal trekkende exemplaren per uur per week afgebeeld. We zien dat op beide telposten de meeste trek werd gekonstateerd tussen half september en half oktober. Het lijkt alsof de doortrek te Voerendaal vroeger plaatsvindt dan te Winterswijk, maar dit is vermoedelijk maar schijn. In Winterswijk werden in

1977 en 1978, toen de meeste trek begin oktober werd gekonstateerd, meer teluren gemaakt dan te Voerendaal, terwijl in 1980 en 1981, toen de meeste trek aanzienlijk vroeger werd gekonstateerd, het omgekeerde het geval was. Dit doortrekpatroon komt overeen met hetgeen is vastgesteld bij tellingen van pleisterende vogels (figuur 3b en c). De aantallen die trekkend worden gezien zijn steeds laag. Aantallen van meer dan 10 exemplaren per telling zoals op 8-10-78 13 ex. te Winterswijk en op 20-9-80 12 ex. te Voerendaal zijn een uitzondering. Een groot deel van de vogels passeert solitair. Zo was de groepsgrootte te Winterswijk gemiddeld 1,30 ex. en te Voerendaal 1,31 ex. (resp. 117 en 104 groepen). Hierbij zijn niet meegerekend waarnemingen waarbij de vogel(s) wel gehoord maar niet gezien werden. Deze laatste categorie kan echter wel een aanzienlijk aandeel van het totale aantal waarnemingen uitmaken (Winterswijk 27,4% en Voerendaal 57,4%, resp. 161 en 244 groepen). Dat de Grote gele kwikstaart tijdens trektellingen vaak wel wordt gehoord maar niet gezien, wordt veroorzaakt door de volgende factoren:

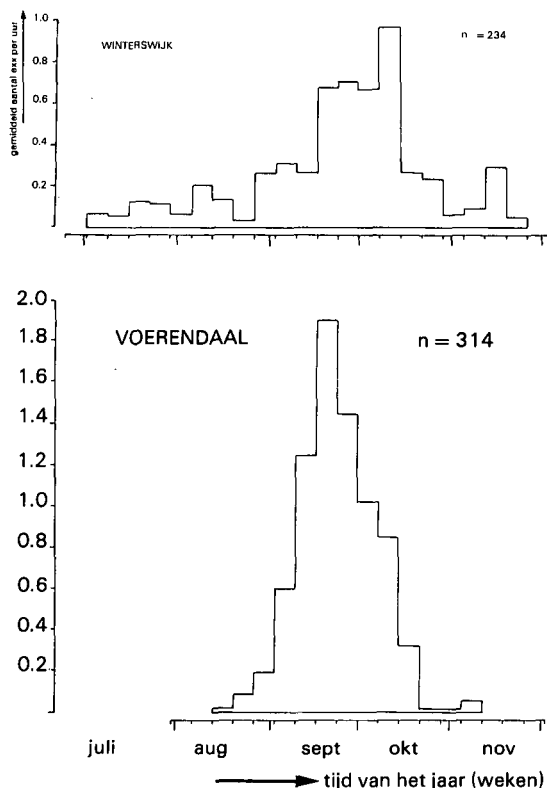

Fig. 4. Doortrek verloop op een tweetal trektelposten.

	aandeel per richting (%)															
	N	NNO	NO	ONO	O	OZO	ZO	ZZO	Z	ZZW	ZW	WZW	W	WNW	NW	NNW
Winterswijk	3	2	1	1	1	1	3	9	8	9	32	19	9	3	1	0
Voerendaal	0	0	0	0	1	1	4	2	6	13	33	18	14	4	4	1

Tabel 2. Trekrichting van de op 2 waarnemingsposten waargenomen Grote gele kwikstaarten

- de periode waarin de soort veel doortrekt is tevens voor vele andere soorten, o.a. Vink, Graspieper en Witte kwikstaart een drukke trekperiode. Hierdoor valt een voornamelijk solitair trekkende vogel als de Grote gele kwikstaart minder op.
- de soort kan tamelijk tot zeer hoog overvliegen. Vooral bij wind mee en bij een onbewolkte hemel kan het dan moeilijk zijn om de roepende vogel met het blote oog op te sporen.

Ongeveer een derde van de vogels trekt in zuid-westelijke richting, zoals blijkt uit bovenstaande tabel.

Vermoedelijk trekt de Grote gele kwikstaart in het najaar in een breed front over ons land, hoewel de meeste vogels over de oostelijke provincies lijken te vliegen. Ook in West-Nederland trekt de soort echter regelmatig door. Zo worden bijvoorbeeld te Scheveningen jaarlijks trekkende vogels gezien (o.a. JANSEN 1981). Na half november is de doortrek afgelopen. De soort kan dan slechts op enkele plaatsen in Nederland in wat grotere aantallen worden gezien. In de Achterhoek blijkt de soort in de broedgebieden vrijwel geheel afwezig te zijn ge-

durende de wintermaanden. Langs gekanaliseerde beken overwinteren wel enkele exemplaren. In Zuid-Limburg kunnen in december nog tientallen exemplaren aanwezig zijn. Afhankelijk van het weer blijven deze vogels daar aanwezig of trekken alsnog weg. In december 1978 bijvoorbeeld verbleven er naar schatting minimaal 60 exemplaren langs enkele beken. Direct na de koude-inval begin januari 1979 bleek 80% van de vogels verdwenen te zijn, weggetrokken dan wel gestorven (HUSTINGS 1979). In de jaren die volgden werden bij de bekendtellingen van eind december op enkele vaste teltrajecten nooit meer zoveel vogels geteld als in december 1978:

Tabel 3	1978	1979	1980	1981
Geul (Valkenburg-Epen)	10	1	7	12
Gulp	5	2	0	1
Eyserbeek	9	4	1	1
Geleenbeek	11	6	2	4
Worm	1	3	0	0
Sinselbeek	4	0	0	0
totaal	40	16	10	18

Boven-Slinge bij Winterswijk (Buskersbos) (Foto: Joke Bokhoven)

Ratumse beek bij Winterswijk (Foto: Jos Korenromp)

Het aantal aan de beken verblijvende exemplaren wordt overigens niet alleen beïnvloed door het invallen van vorst en sneeuwval, maar ook door de waterstand in de beken. Wanneer de waterstand hoog is raken slikranden en kiezelbanken overspoeld, zodat de vogels elders hun heil moeten zoeken. In zo'n geval bieden de gekanaliseerde beken, waar de stijgende waterspiegel weinig invloed heeft op de fourageermogelijkheden, uitkomst. Zo worden langs de groten-deels gekanaliseerde Rode Beek, waar de soort als broedvogel ontbreekt, in de winter aantallen tot 40 à 50 exemplaren vastgesteld. Ook waterzuiveringsinstallaties met hun afwateringskanalen, bezinkingsbedden en slibdroogbedden leveren 's winters goede fourageermogelijkheden op. De terugtrek van de eigen broedvogels vindt al vroeg in het jaar plaats. Onder normale weersomstandigheden is het broedbestand in Zuid-Limburg al half of eind februari compleet. In de Achterhoek komen de vogels gedurende een periode van ongeveer twee weken in maart aan. Het bestand is hier doorgaans in de derde week van maart compleet. Wanneer de voorjaarsstrek precies plaatsvindt weten we niet, omdat in het voorjaar te weinig gerichte trektellingen zijn uitgevoerd. Een indruk hiervan kunnen we echter krijgen met behulp van de resultaten van tellingen van pleisterende vogels te Winterswijk (figuur 3a, b en c). Te zien is dat hier in maart de meeste doortrek plaatsvindt. De vogels fourageren dan langs allerlei soorten beken (natuurlijke zowel als gekanaliseerde), maar minder in afwijkende biotopen. Zo is de voorjaarsstrek op het Hilgelo, een zandzuigat (figuur 3b), veel geringer dan de najaarsstrek, terwijl langs de

Groenlosche Slinge (figuur 3c) de aantallen tijdens de voorjaarsstrek zeker zo hoog kunnen zijn als tijdens de najaarsstrek. Vermoedelijk trekt de Grote gele kwikstaart in het voorjaar voornamelijk door in het oostelijk deel van Nederland. Aan de kust worden bij zeetrekellingen dan in ieder geval geen trekkende vogels opgemerkt.

*Adres van de auteurs:
Fred Hustings & Robert Kwak
p/a Rijksinstituut voor Natuurbeheer
Postbus 46, 3956 ZR Leersum*

LITERATUUR

- DYBBRO, T. 1976. De danske ynglefugles utbredelse. Kopenhagen.
- HAFTORN, S. 1971. Norges fugler. Oslo.
- HAVERSCHMIDT, F. 1942. Faunistisch overzicht van de Nederlandsche broedvogels. Leiden.
- HUSTINGS, F. 1979. Midwintertellingen van o.a. Grote gele kwikstaart aan enkele Zuid-Limburgse beken (december 1978/januari 1979). In Vogelvlucht 2: 4-12.
- JANSEN, F. 1981. Verslag zeetrekwaarnemers Scheveningen 1980.
- KWAK, R. G. M. 1979. De Grote gele kwikstaart *Motacilla c. cinerea* Tunstall in de Zuidoost-Achterhoek. Doctoraalverslag nr. 171, Zoölogisch laboratorium, afdeling Dieroecologie, KU-Nijmegen.
- LIEDERKERKE, R. DE 1980. Recensement des Cincle plongeur *Cinclus cinclus*, Bergeronette des ruiseaux *Motacilla cinerea* et Martin Pêcheur *Alcedo atthis* sur des rivières wallones en 1978 et 1979. Aves 17: 57-71.
- SVERIGES ORNITOLOGISKA FÖRENING 1978. Sveriges fåglar. Stockholm.
- TEIXEIRA, R. 1979. Atlas van de Nederlandse broedvogels. Deventer.